

תיעוד סיפור חיים של זאב(וולף) שוומנטל

נולדתי בעיר ברלין בירת גרמניה, ב- 5.3.1924. גרנו בפרגר שטרסה 29 בדירה מפוארת. לאבא שלי היתה חנות פרוות, בנוסף לזה הוא היה נציג חנות כלבו וניהל את האספקה של מחלקת הפרוות. החנות שלנו היתה באיזור יוקרתי, בסביבה שלנו גרו כוכבי קולנוע, גנרלים, מרשלים. זה איזור אקסלוסיבי עד היום- וילמרסדורף. היו לי שתי אחיות, מרטה שהיתה גדולה ממני ב-9 שנים (אחות למחצה) והלגה, שהיתה קטנה ממני בשנתיים וחצי. היינו מבוססים מבחינה כלכלית. היתה לנו משפחה גדולה בברלין, כל סוף שבוע היינו נפגשים עם דודים-דודות. בערב ההורים היו משחקים קלפים ואנחנו קיבלנו מנת שוקולד. בימי ראשון היינו נוסעים לאגמים לעשות פיקניק. מסביב לברלין יש המון אגמים. היינו רוחצים שם, הכל היה מאוד פסטורלי ויפה. היינו משפחה מסורתית, הכל אצלנו בבית היה כשר, בבית היינו אוכלים אוכל יהודי מסורתי- מרק עוף, גפילטע פיש וכו'. אבא שלי היה הולך לאותו בית הכנסת עם אלברט איינשטיין. החבר הטוב ביותר שלי היה הבן של שחקנית קולנוע גרמנייה בשם אלגה בריןק. אבא שלו היה במאי יהודי. בזמן של היטלר היא הופיעה בסרט אנטישמי. הייתה להם דירה ענקית והיינו משחקים ברכבות שהיינו מעבירים דרך 4 חדרים. אבא של החבר שלי התגרש מאשתו השחקנית בגלל לחץ מאמא שלה שהיתה נאצית. האבא עזב לאמריקה וכך ניצל מהשואה.

אני הלכתי לבית ספר גרמני עממי מספר 4. מקרה אחד, בגיל 6 בקיץ, כשהייתי בחופש, שלחו אותי לקייטנה נפלאה באיזור Riesengebirge, לעיירה הירשברג Hirschberg. זה היה מקום תיירותי ידוע. הקייטנה היתה של יהודים. אני זוכר את זה באופן מיוחד כי שם שמעתי בפעם הראשונה קללה נגד יהודים. גויים מבחוץ צעקו "יודן ראוס"- יהודים החוצה. בפעם הראשונה בחיי חוויתי אנטישמיות באופן אישי.

כשהייתי ילד הייתי הולך גם לצהרון להכין שיעורים אחרי ביה"ס, צהרון של יהודים. אצל הגויים לא היה מקובל ללכת לצהרון אחרי הלימודים. זו היתה דירה גדולה עם גינה גדולה שם היינו משחקים. אני ידעתי שאני יהודי לפי החגים שלנו אבל בביה"ס אף אחד לא ידע שאני יהודי. בגיל תשע, אחרי שהיטלר עלה לשלטון התחילה ההפרדה. היינו שלושה ילדים יהודים בכיתה של 30 ילדים. כשהוקם ה"היטלריוגנד" (נוער של היטלר), ילדים היו באים עם המדים של התנועה הנאצית הזו לבית הספר. היו להם חניות עם דגל משולש למעלה עם צלב הקרס. אז התחילו להתנכל לנו, היהודים- הכריחו אותנו ללכת מכות כדי לראות מי חזק יותר למרות שלא רצינו. חייבו אותי ללכת מכות עם החבר הכי טוב שלי והוא נתן לי אגרוף וירד לי דם מהאף ואז החזרתי לו אגרוף בחזרה ונפלולו שתי השיניים הקדמיות. כשאבא שלי שמע על זה אני חטפתי ממנו מכות. למרות התקרית הזו אנחנו נשארנו חברים.

פעם ראיתי אנשי היטלר יוגנד צועדים במארש בצד אחד של הרחוב ותנועת הנוער "קדימה" של הנוער היהודי היו צועדים בצד השני בלי התנגשות. זו היתה תנועת נוער מפורסמת בקרב היהודים. בשלב מאוחר יותר, הקן של תנועת הנוער "קדימה" נסגר אחרי שהיטלר עלה לשלטון. הרבה חברים של התנועה עלו לא"י (פלשתינה דאז).

ה-SA מפלגת העבודה הסוציאליסטית, הלכו במדים חומים. אחרי הרבה שנים היטלר יצר את ה-SS שהיו להם מדים שחורים. היטלר חיסל את ה-SA בשל חילוקי דעות במפלגתו.

כשהיטלר עלה לשלטון אני הייתי בן תשע. השנה היתה 1933. הנאצים היו נוסעים במשאיות ורושמים על כל חנות של יהודים "זאו יודה" = יהודי חזיר. היו מלכלכים קירות של בתים יהודים, היו בוזזים בתים וחנויות.

ב-1929 היתה לנו פריצה לחנות. אז כבר היו נאצים אבל עדיין לא בשלטון. משטרה רדפה אחרי גנבים. הגנבים נכנסו למרתף שהיה מתחת לחנות שלנו ומשם עלו לחנות. בחנות היו שני ארונות כל אחד 4 מטר אורך, מלאים במעילי פרווה. ברגע שהם עשו חור מלמטה כדי להיכנס לחנות, רגל אחת של ארון אחד שקעה, ובגלל שהיתה לנו אזעקה ברצפה, האזעקה התריאה למשטרה ולאבא שלי. אבא שלי הגיע לחנות עם אקדח ביד ולא ראה אף אחד. גם המשטרה באה ולא ראתה אף אחד, חשבו שהיתה זו תקלה באזעקה. למחרת הם גילו שהגנבים גנבו את כל מלאי הפרוות שהיה בחנות. בין היתר הם גנבו פרווה של שחקנית קולנוע נאצית. היתה לה פרוות נמר, והיא רצתה את המעיל שלה בחזרה. אבא שלי שילם לכל האנשים מהכיס שלו את הנזקים, בגלל שהביטוח כבר לא שילם ליהודים. השחקנית תבעה את אבא שלי, היא רצתה את הפרווה שלה ולא היתה מוכנה שאבא שלי יכין לה פרווה אחרת. הפריצה היתה ב-1929 אבל המשפט נמשך שנים. יום אחד הגיע חבר של אבא שלי, מהנדס גרמני שהיה ב-SA. הוא סיפר לו שהלילה יבואו לקחת אותו למרתף עינויים "בומבן קלר". שם הנאצים היו מתאספים ומשתכרים והיו מרביצים ליהודי שתפסו עד שהיה מת. אם לא היה מת היו שולחים אותו למחנה דכאו. אבא שלי שמע את זה והעביר אותנו לדודה שלנו. אבא ואמא שלי הלכו לישון במקום אחר. בערב כשבאו הנאצים לא היה אף אחד בבית. למחרת, אבא שלי אסף מהבית כמה דברים ושלח את כל הדברים לנמל המבורג לאחסון, עד שיוכל לשלוח אותם לפלשתינה. אבא שלי הצליח למכור באותו יום רק נברשת של חדר האוכל שקנה פעם במכירה פומבית שהגיעה במקור מאיזו טירה. כדי לארוז את הנברשת היה צורך בשישה ארגזים. באותו לילה ברחנו מגרמניה.

בקיץ של שנת 1934 ברחנו בכוונה להגיע ארצה, אבל לא הגענו. אחותי הגדולה היתה כבר בארץ, היא הגיעה ארצה עם עליית הנוער דרך איטליה ובכלל לא היתה באירופה בזמן המלחמה. היא היתה ממקימי קיבוץ חניתה. אנחנו עברנו את הגבול לצ'כיה, משם רצינו להגיע לנמל קונסטנצה שברומניה ומשם להגיע ארצה עם אוניה. הגענו לבוקובינה, איזור בצפון רומניה. בירת בוקובינה היתה צ'רנוביץ. דיברו שם גרמנית בגלל שזה היה שייך קודם לאוסטריה. במלחמת העולם ה-1 זה עבר לרומניה. בצ'רנוביץ קיבלנו הודעה מאחותי שלא כדאי להגיע עכשיו לישראל- שחם שם ואין מקררים. כדאי שנחכה חצי שנה ושנגיע לישראל בחורף, אז נתאקלם טוב יותר. אנחנו ביקשנו מהרומנים אשרת שהייה של שישה חודשים ואבא שלי שכר דירה. הרומנים אישרו לנו להישאר לתקופה זו.

בצ'רנוביץ' היתה מפלגה אנטישמית שנקטה בקו אנטישמי גלוי נגד היהודים. קראו להם קוזיסטים. הם היו תוקפים יהודים ברחובות, בכל מקום בו היה ריכוז יהודי. בצ'רנוביץ' היו הרבה יהודים- יותר ממאה אלף יהודים. כמו כן, הדת הנוצרית שם היתה מאוד פעילה נגד יהודים- התושבים היו נוצרים אורתודוקסים.

היתה לנו משפחה בצ'רנוביץ'. לאבי היתה אחות שיותר מאוחר עזבה עם משפחתה לבוקרשט. אני הייתי משחק עם הילדים, אבל גם נכנסתי לבית-ספר. אמא שלי הכניסה אותי לבית-ספר ממשלתי, שם השפה המדוברת היתה רומנית- לא הבנתי כלום. בעיה נוספת- הם לא הבינו גרמנית. במקרה היה לי חבר בכיתה, בחור שהשתדל ללמד אותי רומנית. לשנים אותו חבר הפך למנצח תזמורת הרדיו של שוויץ. למדתי משחקי רחוב של הרומנים כאשר שיחקתי עם ילדי הרחוב. השפה השנייה היתה גרמנית. אני זוכר שהתחיל החורף, והחורף היה קשה- עד 25 מעלות מתחת לאפס. בברלין גם היה קר, אבל לא ככה. איפה שגרתיה היה מדרון בו רכב לא יכול היה לנסוע, שם היינו משחקים עם מזחלות בחורף.

אחרי חצי שנה רצינו להמשיך הלאה. פנינו לרומנים שיחזירו לנו את הניירות. קיבלנו את כולן פרט לסרטיפיקטים- אישורי כניסה לארץ מהבריטים להוריי, לי ולאחותי. אבא שלי התחיל להשתולל ונסע עד לבוקרשט לחפש את הסרטיפיקטים ולא מצא. אבי פנה לבריטים בבקשה לקבל העתק של הסרטיפיקטים אך קיבלנו תשובה שמשפחה אחרת נכנסה לארץ ישראל תחת האשרה שלנו. אחרי שנים התברר שעורך דין יהודי מהקהילה היהודית בצ'רנוביץ מכר את הסרטיפיקטים למשפחה אחרת בהרבה כסף. איך הוא הגיע לסרטיפיקטים שלנו לא ידוע עד היום. לא יכולנו להמשיך הלאה. אבא שלי עם הרבה כסף קנה תעודות רומניות והפכנו למשפחה רומנית.

בין היתר, במלחמת העולם ה-1, אבא שלי לחם בצד האוסטרי ונפגע בחזית האיטלקית. היות וחלק מהאוכלוסיה דיברה גרמנית יכולנו להסתדר שם. יצאנו מהדירה הזמנית ולקחנו דירה מפוארת. אבי הקים שם סלון פרוות בעזרת המוניטין שרכש בברלין. אחותי הלגה ואני הלכנו לבית הספר, למדנו רומנית ולמעשה נטמענו בקהילה המקומית של צ'רנוביץ. היה שם בית כנסת גדול, שהיום משמש כספריה. בבית הכנסת אבי ישב עם יוזף שמידט- אחד הטנורים הגדולים בעולם שנרצח ע"י הנאצים בזמן המלחמה.

למדתי בבית ספר פרטי שרוב התלמידים בו היו יהודים. החיים היו רגילים. היה שקט מתוח ופחד. היה לי מורה למוזיקה שהיה ליגיונר של המפלגה הנאצית. אנחנו פחדנו ממנו. יחד איתי למד הארי צוקר, לימים פרופ' צבי יעבץ, ממייסדי אוניברסיטת ת"א. נותרנו חברים עד שנפטר לפני שנה כאן בארץ. אבא הרוויח טוב, אז ב-1936 קנה מאפיה, השניה בגודלה בצ'רנוביץ'. הלך לו טוב עד שהשותף שלו גנב לו את כל הכסף וברח. למזלנו, היתה לו את חנות הפרוות שלו.

כשהייתי בן 13 הגיע לצ'רנוביץ אלוף השח של וינה, מהשחקנים הגדולים באירופה. אבי שנרשם לשחק נגדו ביקש ממנו שאני אשחק במקומו מכיוון שלא הרגיש טוב והוא הסכים. שיחקתי לפני קהל רב וניצחתי אותו במשחק שח שזכרתי שנים.

בשנת 1939 התחילה המלחמה. הגרמנים פלשו לפולין ממערב, הרוסים פלשו ממזרח ולא נותר ממנה דבר. הם חילקו את פולין ביניהם. הפולנים התחילו לברוח, האצולה הפולנית פחדה מהגרמנים וחלק ניכר מהם ברח לצ'רנוביץ'. הם באו עם כל רכושם על עגלות ולא היה להם אוכל ומים ויהודים יצאו כדי להביא להם אוכל ומים אך הם סרבו לקבל את העזרה שלהם כי היו אנטישמים. שיירות של אנשים עם סוסים עברו הלאה לתוך רומניה. גם היהודים ברחו אך להם לא היה רכוש רב. חלק גדול ביותר של היהודים הפולנים ברחו לצד הרוסי, היות ובכל אירופה היתה אנטישמיות. רוב היהודים הפולנים ברחו עד לטשקנט וזה מה שהציל אותם. ב-1939 הרוסים כבשו את החלק הצפוני של רומניה- בוקובינה ובסרביה(ובתוכה צ'רנוביץ). בתחילה היהודים קיבלו את

החיילים הרוסים בשמחה גדולה. אבל, אחרי מספר ימים שמו לב שהשמחה היתה מוקדמת. הרוסים התחילו לקנות כל מה שראו. הם לא הבינו שלרוב האנשים יש שעונים וכו'. הם נכנסו לכל החנויות ושילמו בכסף רוסי שלא היה שווה שום דבר (רק שלא ידענו את זה). שאלו אותם מתי מגיעה סחורה מרוסיה במקום הסחורה שהם קנו והם ענו- "יבוא"- מה שלא קרה. הרוסים התחילו לעצור את הקפיטליסטים ולהכניס חלק גדול מהם לבית סוהר. כל התושבים קיבלו פספורט. אלה שעל שלהם היה רשום המספר "48" נאספו אחרי תקופה וגורשו לסיביר. ביניהם היתה חברה שלי באותה תקופה. היא למדה איתי בבית הספר. ביום בהיר אחד לקחו אותה ואת משפחתה לסיביר היות והיו להם דרכונים אוסטרים. היא עבדה שם במכרות פחם עם אמא שלה. אבא שלה נלקח למקום אחר ונעלמו עקבותיו. היא התחתנה שם עם בחור שגם היה ממגורשי צ'רנוביץ'. כדי לצאת מהמכרות היא נכנסה להיריון ואז שחררו אותה מהמכרות. אחרי המלחמה היא חזרה עם אמא שלה לוינה (היא היתה ילידת וינה).

ב-1940 היינו תחת שלטון רוסי בצ'רנוביץ'. ההורים שלי נכנסו לעבוד בקואופרטיב של פרוות בתנאי קיום קשים מאוד. הבעיה היתה שהיו תורים לאוכל. לא היה אוכל, עד כדי כך שאם נפתחה איזו חנות לכמה שעות כדי למכור משהו מיד כולם רצו לתור שם, מבלי לדעת מה מוכרים בכלל. ב-4-5 בבוקר היינו רצים כדי לעמוד בתור. בתור היו עומדים לפעמים 50 איש. היינו מחלקים מספרים במקום כדי לשמור על הסדר. ברגע ששמענו שברחוב אחר נותנים נפט (או כל דבר אחר) אחד מאיתנו היה רץ לתור של הנפט. אם היינו שומעים שבמקום אחר מוכרים חמאה, השלישי היה רץ לתור של החמאה. כשאני ואחותי היינו הולכים לבית הספר, ההורים שלי היו מכינים לנו אוכל לקחת לבית הספר ובדיעבד גיליתי שלהם לא היה מה לאכול. בשנה זו למדתי בבי"ס יידיש, בנים ובנות יחד, והלגה למדה בבי"ס רוסי.

ב-22 ליוני, 1941 פלשו הגרמנים לרוסיה. היות ובוקובינה היתה שטח רוסי, הגרמנים פלשו לצפון רומניה. הצבא הרומני לחם יחד עם הגרמנים נגד הרוסים. כשנכנסו הגרמנים לצ'רנוביץ' היה פחד גדול. העבירו אותנו לבית אחר בן 4 קומות. אנחנו גרנו בקומה הרביעית. לקומת הקרקע נכנסה יחידה גרמנית של חיל קשר והם לא ידעו שאנחנו למעלה. היתה לנו יציאה לעלית גג. מאחורי הארובה שהיתה על הגג היה פתח קטן, ממש חור בגודל של חצי מטר, אני ידעתי שיש שם שטח ריק בדיוק מעל המטבח שלנו. כשבאו הגרמנים אני סחבתי לשם מזרונים (שאח"כ הגיעו ארצה), אוכל, נרות, בטריות. כשהגרמנים היו למטה פחדנו שהם ימצאו אותנו אז רציתי שיהיה לנו מקום מסתור. בסוף לא היינו צריכים להשתמש בו. באותו זמן הגרמנים דרשו מכל הגברים היהודים להתאסף ב"קולטור פאלאס"- ארמון התרבות. זה היה איזור די חדש בזמנו, כיכר ענקית ומסביב בתים. כל היהודים עמדו מסביב לקירות בכיכר. באמצע הכיכר ישב חייל עם מכונת ירייה. היתה מהומה כי אף אחד לא ידע מה קורה. פתאום אותו חייל באמצע הכיכר עזב את מכונת הירייה- הנאצים עשו הפסקת צהריים.ראיתי ששניים-שלושה אנשים שהיו מאחורי מחליקים לאורך הקיר לתוך בית אחד ובורחים. אז גם אני משכתי את אבא שלי והלכנו אחרי אותם שניים. ואנחנו הגענו לחנות עם מעבר החוצה וברחנו. הגרמנים שמו לב והתחילו לרדוף אחרי אנשים שברחו. אנחנו הצלחנו לברוח והגענו הביתה. כך ניצלנו.

באותו יום הגרמנים לקחו כאלף איש מאותה כיכר, העמיסו אותם על משאיות והביאו אותם לנהר פרוט שעובר דרך צ'רנוביץ' ונשפך לדנובה. שם נתנו להם לחפור בור וירו בהם. הגרמנים קברו אותם כאשר חלקם עדיין בחיים. בין הנרצחים היה גם הרב הראשי של צ'רנוביץ, ד"ר מרק. מספר ימים

לאחר מכן הגרמנים הכריזו שהיהודים צריכים להיכנס לגטו. אבל, אף אחד לא ידע איפה זה. התחילה סוכנות של שמועות יהודיות, ה"איפא". כך היהודים הגיעו לגטו. אנחנו עברנו לגור איפה שחברה שלי מהלימודים גרה, בשטח שהוכרז כגטו. קיבלנו מהם את חדר הכביסה שבמרתף. שמנו מזרון אחד באמבטיה, אחד מתחת לכיור וכן הלאה. הבעיה היתה אוכל. איך משיגים אוכל?

היה פחד נוראי מהגרמנים. לא היה להם ערך לחיי אדם יהודי. היו הורגים יהודים על ימין ועל שמאל על שטויות. עוד לפני שנכנסנו לגטו אבי קנה אצל סוחר שק גדול עם שיבולת שועל. התפריט שלנו היה: מרק משיבולת שועל, קציצות, לפתן, הכל משיבולת שועל. בינתיים הביאו את כל היהודים של בוקובינה לגטו הזה. יותר מ-300 אלף יהודים לתוך הגטו של צ'רנוביץ. סביבנו שמו גדר תיל כדי שלא נצא אבל יהודים היו מצליחים לברוח כדי להשיג אוכל.

אט אט היו נעלמים קבוצות של אנשים ולא היינו יודעים לאן. טענו שלוקחים אותם לעבוד. למעשה לקחו אותם ברגל לבסרביה ומשם לטרנסניסטריה (=מעבר לנהר הנייסטר)- שטח רוסי ממש. חיילים רומנים שמרו עליהם והם היו הכי אכזריים. חצי מהאנשים מתו בדרך. זה היה שטח שומם. השאירו אותם שם למות. רוב מי שהגיע לשם מת מרעב וממחלות. ההורים והאחות של בת דודתי גם מתו שם אחרי שגרשו אותם מבוקרשט. ההורים מתו מקור ואחר כך בת דודתי קיבלה טיפוס ואחותה הגדולה טיפלה בה מתחת לתנור במאפיה והצילה אותה אבל נדבקה בעצמה בטיפוס ומתה. בת דודתי הגיעה כיתומה ארצה.

הקור בשנת 1941 היה כה עז שכבר בהתחלה חלק ניכר מהיהודים מתו מקור. בצ'רנוביץ בשנה זו היה שלג בגובה של 3 מטרים. אבא שלי היה מסתובב ברחובות כדי לקבל מידע. אבא שלי שמע שיש רשימה של אנשים שנשארים במקום- מה זאת אומרת? אנשים שהגרמנים או הרומנים צריכים אותם. אבא שלי הרשים אותם עם זה שהוא פרוון מברלין. אבא שלי שילם לקצין רומני שוחד – שתי פרוות יקרות ובנוסף לזה זהב. ככה הכניסו אותנו לרשימה. 1800 יהודים היו ברשימה והם נשארו בצ'רנוביץ בסופו של דבר מכל ה-300 אלף שהיו. הרומנים נתנו ליהודים האלה לחזור לדירות הקודמות שלהם ולצאת מהגטו. אבא שלי התחיל להכין פרוות לחיילים הרומנים שהיו שומרים בקור. חזרנו לדירה שלנו כשהייתי בן 17 והיא היתה כפי שהשארנו אותה. למרבה הפלא לא בזזו אותה. אותי לקחו לעשות עבודות שחורות. בתחילה מיינתי פרקטים לפי צבע, אורך ורוחב שהיו שם בכמויות גדולות. בסוף יום העבודה הייתי מקבל חצי כיכר לחם עבור כל המשפחה. אבל בבית היתה לנו שיבולת שועל.

הגטו כאילו נעלם אבל עדיין היינו בגטו- אסור היה לצאת מהבית. לאבא שלי היה אישור לצאת החוצה רק בשעות מסוימות ולמקום העבודה. אם היו תופסים אותנו בזמן אחר היו הורגים אותנו. היה עוצר רק ליהודים. לאמא שלי היה אישור לצאת רק פעם בשבוע לחצי שעה ללכת לקנות אוכל. אחרי הפרקטים עבדתי בגן בוטני – סחבתי זבל אורגני מהצמחים והעברתי אותו לבורות. אוקראינים היו הבוסים שלנו. הם נהנו לתת לנו עבודות קשות ומלוכלכות תחת מכות וקללות. היינו קבוצה של שמונה עובדים. יום אחד קיבלנו הודעה שמגייסים אותנו לעבודה. איפה? לא ידענו בלשכת הגיוס. היינו 200 יהודים. בתחנת הרכבת הכניסו אותנו, 50 איש לקרון של בהמות, ללא מקום לשבת. נסענו בעמידה במשך יומיים, ללא מים וללא אוכל. הקרונות עוד היו מלוכלכים מהבהמות שהיו שם קודם. אחרי יומיים נסעה הרכבת לכיוון רומניה, לעיירה פלטיצ'ן FALTICENI. הכניסו אותנו לבית כנסת בלי אוכל ובלי מים ושם ישנו על ספסלים ועל הרצפה. היינו יחסית חופשיים, לא השגיחו עלינו ויכולנו לצאת החוצה, להסתובב ולהשיג אוכל, אבל אף אחד לא חשב לברוח כי היינו רשומים. הפחד

היה גדול. היינו שם מספר ימים ולא ידענו לאן אנחנו ממשיכים משם. בסופו של דבר העבירו אותנו לכפר בשם סטלניצ'ן פרז'סקו, לא רחוק מפשקן Pascani ברומניה. הכניסו אותנו למן מחסן ארוך מאוד, ללא ריהוט. הגיעה עגלה עם קש וכל אחד קיבל קצת קש שמעליה שמנו שמיכה- ככה היתה לנו "מיטה". זו היתה נקודת היציאה שלנו לעבודת כפיה. מסביב היתה גדר תיל ושמירה של חיילים רומנים. ב-4 בבוקר החיילים היו מעירים אותנו עם מכות של קת הרובה על הרגליים. היינו הולכים לארוחת בוקר, שהיתה למעשה ממליגה Mamaliga, דייסת תירס. להתרחץ לא היינו יכולים כי לא היו מים. אחרי כמה ימים הגיעו מים דרך צינור ופעמיים בשבוע היו לנו מים לשטוף את עצמנו קצת כדי שלא נהיה מלוכלכים כל כך.

היינו יוצאים לעבודה עם מעדר ומקוש בשלשות. היינו שרים שירי לכת באנגלית או גרמנית להרמת המורל שהרומנים לא הבינו, היות וכולנו היינו דוברי גרמנית. מה שהיינו צריכים לעשות זה לחפור תעלות גשם לצידי כביש ראשי של הכפר. בצהריים היו מגיעים הטבחים שלנו עם האוכל. היתה להם עגלה עם שתי חביות שדחפו 4 בחורים- האחת עם מים לשתייה והשניה עם "מרק שעועית"- למעשה מים עכורים. בהתחלה עבדנו ככה קשה מאוד. מי שלא היה גומר את העבודה לא היה מקבל ארוחת ערב- חתיכת ממליגה. היינו קבוצה בגילאי 17-49. הצעירים היו עוזרים למבוגרים שלא יכלו לסיים את המכסה שלהם לאותו יום. היינו עובדים מהבוקר עד שהיה מחשיך. כל אחד קיבל לחפור תעלה בין 3 ל-20 מ' (לפי סוג האדמה) ותחת פיקוח של החיילים שמדדו את העומק עם מכשיר שקראו לו "קלופ". ככה עבדנו בין 4-5 חודשים, כאשר כל פעם התרחקנו מהבסיס שלנו עוד ועוד ככל שהחפירה התקדמה, מה שאומר שהיינו צריכים ללכת יותר כל פעם. מה היו השירותים? בור של 20 מטר אורך, 2 מטר רוחב ו-2 מטר עומק. היינו צריכים לשבת מסביב לבור וככה לעשות את צרכינו. אבל, היו ימים עם גשם והאדמה היתה חלקה והיו מקרים שהיו בחורים שהחליקו פנימה. נכון שכולם צחקו אבל אף אחד לא רצה להיכנס לעזור לצאת, אז היינו מגישים להם קרשים כדי להוציא אותם כי לא היו מים. הם היו צריכים להתפשט ולהתפלש באדמה כדי להוריד את הלכלוך מגופם.

אחרי כחודש התקרבו איכרים רומנים לגדר והיו מוכרים חלב למי שהיה כסף. היתה קבוצה של בחורים שהוריהם היו עשירים לפני המלחמה. קראנו להם "פוי דה ליי"- גורי אריות. הם יכלו להרשות לעצמם לקנות דברים. הם גם היו משחדים את החיילים שיתנו להם להגיע לגדר. היה מקרה ששני בחורים ברחו מהמחנה להונגריה. הם ידעו שהתנאים שם ליהודים היו יותר טובים. אבל, אחרי מספר ימים הביאו אותם חזרה. האיכרים ההונגרים היו אנטישמים יותר מהרומנים והסגירו אותם. החיילים הרומנים שהיו אחראים על המחנה תלו אותם על עץ ליד המחנה כך שנראה אותם, "למען יראו ויראו". אם היה כסף למישהו היה אפשר לקבל משהו מהאיכרים המקומיים אבל לעזור ללא תמורה? לעולם לא. חלק גדול מהחיילים במחנה היו אנאלפבתיים וגם נהנו להרביץ ליהודים.

יום אחד הוציאו אותנו מהמחנה והעבירו אותנו לכפר אחר בפשקן. קיבלנו מטלה אחרת: שבירת אבנים. קיבלנו פטישים של 9ק"ג ושל 3 ק"ג. עם הפטיש הכבד היינו צריכים לשבור את האבנים. אח"כ עם הפטיש הקטן היינו צריכים להכין חצץ בשביל סלילת כבישים. אחרי שגמרנו את השבירה היינו צריכים לפזר את זה על הכביש. המלכוד היה: אסור שיהיה חלק מעל 7 ס"מ גודל. למי שהיה גדול יותר לא היה מקבל ארוחת ערב. כאן כבר לא גרנו במחסן אלא שמו אותנו בבתים של יהודים לשעבר שנבזזו מכל התכולה שלהם ע"י המקומיים (כולל חלונות ודלתות). בכל בית היינו גרים כ-20 בחורים. בבוקר היינו מתייצבים למסדר ומשם לצאת לעבודה. בתחילה לא ידענו איך לשבור אבנים

ולכן עפו רסיסים לכל הכיוונים והיינו מלאי פצעים על הרגליים והידיים. עם הזמן למדנו איך לשבור את האבנים בצורה כזו שיעופו הצידה ולא עלינו.

באחד המקרים חבר לידי שבר אבן ורסיס אחד עף ישר לעיניים שלי. למזלי היו לי משקפיים של אבא שלי לרכיבה על אופנוע. האבן חתכה את הזכוכית ונכנסה לי לתוך העור ליד האף. כל הפנים שלי היו דם. ברגע זה עבר קצין רומני ששמר עלינו. ביקשתי ממנו שייתן לי לחפש מים כדי לשטוף את הפנים והוא לא נתן לי. כמה חברים שלי ניקו לי את הדם מהפנים עם סמרטוטים וככה יכולתי להמשיך לעבוד.

התחיל החורף, גשם ובוץ. הנעליים שלי התפרקו. במקום גרביים היו לי בתוך הנעליים עיתונים וקשרתי את הסוליה עם חבלים. כשהיה גשם הרטיבות חדרה לנעליים וכפות הרגליים היו קופאות והיו הרבה מקרים של בחורים שסבלו מכוויות קור. אחרי כחודשיים שהיינו במחנה הרשו לנו לשלוח גלויה הביתה. ככה הייתי כותב כל יום. פה ושם היתה מגיעה גלויה וככה ההורים שלי קיבלו תמונה של מה הולך. יום אחד אני שומע שצועקים את שם המשפחה שלי: "שוומנטל". רב הסמל המפחיד ביותר קרא לי שאבוא. כשאני מגיע הוא מבקש ממני לבוא איתו ואנחנו נכנסים לכפר. הוא אומר לי "תיזהר". "ממה?" שאלתי. נכנסנו לבית והקצין של המחנה שואל אותי מה אני עושה ועל מה אני עובד. הוא אומר לי להזהר ואומר לי להכנס לחדר הסמוך. בחדר הסמוך יושב קולונל (אלוף משנה) ומחייך אליי. הוא שואל אותי למעשתי ואני מספר לו מה שסיפרתי לקצין. תוך כדי דיבור הבנתי למה הזהירו אותי- שאני לא אספר משהו רע על החיילים במחנה. הקולונל הוציא מתחת לשולחן חבילה ונתן לי אותה. מה היה בחבילה? נעליים צבאיות שלי מהבית, שההורים שלי שלחו לי. הוא מסר לי את החבילה ושלח אותי חזרה לעבודה. הקצין בחוץ שאל אותי מה סיפרתי לקולונל. כמובן שאמרתי לו שסיפרתי שהכל מצוין ונותנים לנו אוכל ומים. אני הולך עם החבילה עד לשורה שלי ולכל אחד סיפרתי שקיבלתי נעליים. אבא שלי שיחד אותו עם שתי פרוות וסרוויס יוקרתי תוצרת גרמניה, הוא לא עשה את זה מטוב ליבו. מיום זה הייתי מיוחד במחנה, לא היו מרביצים לי זכיתי ליחס מועדף.

באיזשהו שלב השלג החל להיערם ולא יכולנו לעבוד בו. החיילים ריכזו אותנו והתחלנו ללכת בשלג של יותר מגובה מטר, עד שהגענו לכפר. אותי ועוד שני אנשים הכניסו ללילה לביתו של איכר רומני. ישנתי על תנור מחימר ועבור כסף קיבלנו אוכל בשרי. למחרת העבירו אותנו ברגל עד לתחנת רכבת שהיתה שם וחזרנו בחזרה לצ'רנוביץ. בצ'רנוביץ ההורים שלי עבדו עבור הגנרלים והכינו להם פרוות לנשותיהם. הוריי השיגו לי רישיון להכנת פרוות עבור החיילים. הייתי צריך לעבור מבחן שאני פרוון ועברתי אותו- בזכות שוחד כמובן. התעודה נמצאת אצלי עד היום. עבדתי בזה עד פברואר 1944. תוך כדי כך היו מזמנים אותי לעבודות כפייה ביחד עם ה-200 יהודים שהיו איתי במחנה עבודה.

בתחילת שנת 1944, יום אחד הופיעה אישה אצל אמא שלי ואמרה: "נכון את עובדת אצל גנרל דרגלינה (DRAGALINA)? אולי את יכולה לעזור להציל את בעלי?" אותו גנרל היה המושל של בוקובינה ובסרביה ובעלה של אותה אישה קיבל עונש מוות. אולי אמא שלי יכולה להשיג דחייה של המשפט שלו. הרוסים כבר התחילו להתקדם והיא חשבה שדחייה אולי תציל את חייו. אמא שלי חשבה עם אבא שלי איך ניתן להציל את האדם הזה. ההורים שלי פחדו לבקש את העזרה מהגנרל. בסופו של דבר אמא שלי ניגשה לאשתנו של הגנרל והצליחה לקבל דחייה של פסק הדין בחצי שנה. כשאנחנו היינו כאן בארץ, גרנו ברחוב נחלת בנימין 23. כאשר אבא שלי הלך ברחוב בשנת 1951 התקרב אליו אדם גבוה ושואל אותו אם הוא שוומנטל שעבד אצל גנרל דרגלינה. אבי ענה לו שכן. אותו אדם נפל לרגלי אבי ונישק לו את הנעליים. זה היה היהודי אשר את חייו הוריי הצילו.

בפברואר 1944 הרוסים כבשו את צ'רנוביץ ושחררו חצי מבוקובינה מהשלטון הנאצי-רומני. דבר ראשון הם לקחו אותנו, ה-200 יהודים שהיו עובדים בעבודות הכפייה, אני בתוכם, אמרו לנו לקחת את הדברים שלנו ולבוא. העבירו אותנו לתחנת רכבת, ההורים שלנו באו להיפרד מאיתנו מבלי לדעת מה מצפה לנו. משם הלכנו ברגל 90 ק"מ עד שהגענו לעיירה קמנץ פלודוסק באוקראינה. שם הכניסו אותנו לקרונות גדולים. הרכבת הרוסית שונה מזו האירופאית. הקרונות והמסילה רחבים יותר. עם הרכבת הגענו עד לקייב.

בקייב היינו כשבועיים. לא עשינו כלום. הסתובבנו באיזור מחנה צבאי. יום אחד קראו לי והכניסו אותי לבנין. עליתי לקומה הראשונה, לחדר חשוך ולא ראיתי כלום. פתאום קול ברוסית קורא לי. היה שם שולחן קטן עם נר ואיש שיושב מאחורי הנר עם כמה ניירות על השולחן. החדר היה למעשה אולם גדול. אותו איש שואל אותי אם אני שוומנטל ואני אומר לו שכן. הוא שאל אותי מאיפה אני ועניתי שאני מברלין. הוא המשיך לשאול עוד שאלות ברוסית אבל לא הבנתי הכל. הוא שאל מה עשיתי במחנה ולא הצלחתי ממש להסביר. פתאום אני שומע קול ששואל אותי ביידיש ועוד קול ברוסית ועוד קול- מכל פינה של החדר. זה היה ה-NKWD המשטרה החשאית הרוסית. שחררו אותי. יצאתי החוצה רועד מפחד. לא עשו לי כלום אבל באותו רגע החלטתי שאני לא מספר לאף אחד שנולדתי בברלין. תעודות לא היו לי.

שוב העלו אותנו לרכבת. 4 קרונות של יהודים והיתר של אוקראינים. לא ידענו כלום. הביאו לנו "קשה"- חבילות אוכל אותן היה צריך לבשל. הרכבת עצרה מפעם לפעם ואנחנו הבנו שאנחנו צריכים להכין אוכל לעצמנו. אחד רץ להביא עץ לבעירה, השני הלך והכין את המקום עם סיר, השלישי חיפש מים. בצורה כזו התארגנו כל הזמן. איך שהתחלנו לבשל הרכבת התחילה לזוז. רצנו אחרי הרכבת עם האוכל ועלינו. ככה זה היה 3 שבועות – לפעמים הספקנו לאכול ולפעמים לא. כל הדרך לא סיפרו לנו לאן ולאיזה מחנה לוקחים אותנו. הגענו לעיר הרוסה שלפי הסימנים הבנתי שזו היתה סטאלינגרד. היום קוראים לה וולגוגראד.

מקרה של שנאה של האוקראינים: יום אחד הרכבת עצרה ליד שתי רכבות ריקות. רצנו מתחת לקרונות כדי לחפש באר. פתאום החבר'ה שלנו צעקו: "הרכבת נוסעת". רצנו להשיג אותה אבל היא כבר נסעה אז התחלנו לרוץ. הגעתי לקרון האחרון- בו היו אוקראינים. קפצתי על הקרש ופתאום תפסו אותי האוקראינים והושיבו אותי על הרצפה של הקרון עם הרגליים מחוץ לדלת והתחילו לדבר איתי באוקראינית ולצחוק. לא יכולתי לזוז כי הם החזיקו אותי. בא אחד מהם, תפס את המכנסיים שלי וקרע אותם לכל האורך. היות והיו איזה 50 אנשים שרצו אחרי הרכבת כי מי שמפסיד את הרכבת היה נשלח לבטליון עונש. היו קצינים שליוו את הרכבת והם הורו לעצור את הרכבת. באותו רגע האוקראינים זרקו אותי מהרכבת אז רצתי לקרון שלי.

בתחנת הרכבת בסטאלינגרד אמרו לנו לשבת ולחכות. היה שם קרון גדול שעמד על הפסים ואנשים התחילו להיכנס. אמרו להם להתפשט ולהיכנס לקרונות שהיו בהם מקלחות. ביציאה הם קיבלו מדים והעמיסו אותם על משאיות. שאלנו את האחראים מה עם הדברים שלנו ואמרו לנו שכשנחזור אנחנו נקבל את הדברים שלנו אבל לא היה רשום כלום על הדברים אז הבנו שזה גניבה ושזה לא יחזור אלינו. לקחנו שעונים ודברי ערך והתחלנו לזרוק את הדברים מתחת לקרונות ומתחת לשיחים כדי שאולי נוכל לקחת אותם כשנצא החוצה. לי היו שני שעוני יד והכנסתי אותם לפה. את יתר הדברים זרקתי איפשהו. אחרי שיצאתי מהמקלחת הייתי חייל רוסי. את הדברים הקטנים שהיו לי קודם בכיסים הצלחתי למצוא. העמיסו אותנו על משאיות ונסענו למעלה לקסקרטין בן שני קומות. נכנסנו

לחדר עצום ובו מן משטחי עץ לכל אורכו ששימשו כמיטות. מיד אמרו לנו- אף אחד לא זז כאן לבד. כל אחד שרוצה ללכת למקום כלשהו חייב ללכת עם חבר. מי שיילך לבד יקבל עונש. אמרו לנו להתפשט. על משטח אחד שכבנו עשרה אנשים. כל אחד קיבל שמיכה והיה אסור לזוז. אם מישהו היה זז או עוד היה במדים הוא היה מקבל עונש.

היינו שלושה חודשים במקום הזה. עשו לנו אימונים צבאיים קשים מאוד. אנחנו היינו ה"עברייצ'קים" – היינו 36 יהודים ו-4 אוקראינים במחלקה. בכל אימון או תרגיל היינו הכי טובים. תמיד היינו מסיימים ראשונים. אנחנו עברנו גם תקופה קשה שבה לא נתנו לנו לישון: בבוקר הלכנו לאימונים כמו "מארינס", כשחזרנו חזרה בערב קיבלנו אוכל ונכנסנו לחדרים. תוך 3 דקות היינו צריכים להתפשט. מי שלא הספיק היה מקבל עונש להרוג פשפשים. אחרי חצי שעה מרגע שנכנסנו למיטה היתה נשמעת אזעקה והיינו צריכים להתלבש מהר ולצאת החוצה. בחוץ נתנו לנו שקים באורך 2 מטרים וברוחב של 60 ס"מ. התחלנו ללכת. אחרי כמה קילומטרים הגענו לקולחוס (יחידות חקלאיות משותפות). שם היינו צריכים לגנוב קש כדי למלא את השקים שישמשו כמזרונים. הסמלים קיבלו רובים וכשהתקרבו לקולחוס הם פתחו באש באוויר ואנחנו מילאנו את השקים. תושבי הקולחוס הבינו מה קורה והתחילו לירות עלינו באש חיה. הצלחנו לברוח והגענו לקראת בוקר לקסרקטין (מחנה). אמרו לנו ללכת לאכול ומשם לאימונים. באוכל היינו מקבלים לחם שבתוכו חול ואבנים. כל פעם היו נותנים לנו מטלה אחרת שמנעה מאיתנו לישון.

היתה תקופה שלא ישנו שבוע שלם. שמרנו על מחסני תחמושת. כל 3 שעות החלפנו תפקידים: 3 שעות שמירה, 3 שעות מנוחה ו-3 שעות לינה. יום אחד ראינו עשן כבד על הוולגה. לפתע אספו אותנו והעלו אותנו על משאיות. נסענו לוולגה. קרוב לחוף עמדה אוניה בוערת. זו היתה אונית עץ שהובילה נפט והיא עלתה באש. חיילים בהמוניהם ניסו לכבות את האש ללא הצלחה. אמרו לנו (40 איש) ללכת לשם ולנסות לכבות את האש. מילאנו את התרמילים בחול וכמה בחורים לקחו חביות ריקות של נפט. זרקנו את החביות לתוך הנהר וקשרנו אותן עם חבל ושמנו קרשים ועשינו מזה רפסודה מאולתרת. עשינו שרשרת מאיש לאיש והעברנו חול ואיתו כיבינו את האש. כיסינו פתחים והאש התחילה לכבות עד שסמל אחד פתח פתח לראות אם בפנים הכל כבה וכך גרם להתלקחות מחודשת. אנשים קפצו למים ואנחנו משינו אותם. למחרת קיבלנו פרס- משאית עם לחם. הקולונל אמר שהגיעה משאית עם לחם ל"עברייצ'קים" עבור מה שעשינו. בפועל, אף אחד מאיתנו לא קיבל ביס אחד מהלחם. יום אחד נתנו לנו נעליים גבוהות חדשות מתוצרת בריטניה. גם מדים חדשים. העלו אותנו לרכבת והתחלנו לנסוע כשבוע ימים.

עברנו דרך עיר לפנות בוקר ואנחנו רואים בניינים. אני זיהיתי שזו היתה מוסקבה. לילה אחד ראינו פצצות תאורה בשמים. מטוסים גרמנים תקפו את הרכבות. הרכבת שלנו נעצרה ואמרו לנו לקפוץ מהקרון ולהתרחק מהרכבת כמה שניתן. הגרמנים בסוף לא תקפו את הרכבת שלנו. הגענו לתחנת הרכבת הבלארוסית VELIKI LUKI והיו שם המוני הרוגים ופצועים. התברר שהגרמנים קיבלו הודעה שיש רכבות עם אנשים בתוך התחנה. זה היה קרוב לגבול עם לטביה. ישבה שם אישה לטבית מבוגרת שבנה התנדב בצבא הגרמני והיא היתה מודיעה לגרמנים בקשר מתי מגיעה רכבת על ידי לחיצה על כפתור שהיה מתחת לפירות שהיא מכרה. תפסו אותה. המשכנו משם, התברר שלוקחים אותנו לחזית. הגענו עד לעיירה רזקנה. משם המשכנו את המסע במשאיות.

סוף המסע היה ב-14 לאוגוסט 1944. הגענו למקום ובו היו שלושה קברים שתאריך המוות שלהם היה יום קודם. זה היה 20 ק"מ מריגה, בירת לטביה. הגענו לחזית ללא רובה וללא אמצעי הגנה.

אמרו לנו שנקבל נשק ונעשה אימונים לפני הכניסה לקרב אך כמובן שזה לא קרה. אימנו אותנו כאנטי טנקיסטים בסטלינגרד אך במקום נתנו לנו מכונות ירייה. אני ידעתי מה לעשות כי במחנה האימונים שהיינו הסתכלתי על מי שהתאמן עליהם וכך ידעתי להפעילם. חפרנו בור בגודל בנאדם בעומק 20 ס"מ כדי שאם יירו עלינו נהיה מכוסים (פחות או יותר). בוויקיפדיה מצאתי אתהקרב בו נכחתי עם שמות המפקדים שלי- חזית הבלטי השניה, של גנרל ארמנקו. דיוויזיה 207, גדוד 597.

ב-14 לספטמבר התחילה המתקפה הגדולה שלנו על הגרמנים. הגרמנים היו במצה טוב יותר, היה להם קו הגנה עם תעלות ובונקרים במרחק של כ-20 מ' ממני. זה היה חודש של קרב יומי. אמרו לנו לפתוח באש עם כל מה שהיה לנו. זה התחיל ב-4 בבוקר בערך. אח"כ התחילו המרגמות הקטנות ואז הגדולות יותר. אח"כ התחילו התותחים. בסופו של דבר התחילו הקטיושות- המצאה רוסית כה משוכללת באותה תקופה שהגרמנים לא הצליחו להעתיק אותה. פגז של קטיושה כשהוא פוגע בקרקע הוא מתפוצץ בחום של 3000 מעלות. הכל נשרף, הכל בוער. מלמעלה באו גלים של מטוסים רוסים והפציצו את הגרמנים. לנו אמרו להתקדם לכיוון הגרמנים בצעקה: "עבור המולדת, עבור סטלין קדימה הידד!".

כל 6 קילומטרים היה קו שהגרמנים בנו. ביום הראשון להתקפה שלנו רוב האנשים שלנו נפלו. ב-15 לספטמבר, יום שני להתקפה אני נפצעתי: הגענו לשטח ריק ביער. לפני היה גדוד אנשים וראיתי את החיילים נופלים אחד אחרי השני. הגרמנים חיכו שם עם מכונות ירייה וירו בכולם. אני ראיתי את הבטליון נופל וצעקתי לחבר'ה שלי ברוסית שישכבו ושיתחפרו באדמה. הגרמנים המשיכו לירות עם מרגמות. הקצין שלי חטף גב מלא רסיסים וצרח מכאבים ואיזה חייל אוקראיני הלך, הוריד ולקח לו את המגפיים עוד כשהוא בחיים. בערב נשארנו תשעה אנשים מתוך 81 שהיינו בבוקר. היינו שני יהודים ושבעה אוקראינים שוכבים על האדמה. היינו מבודדים, לא ידענו איפה כח שלנו ואיפה כח של גרמנים. עשינו עיגול ושמנו את כל הנשק של אלו שנפלו לפנינו מוכן לירי. עשינו בינינו סידור שמירה- כל אחד שומר שעה בקצה היער. אחד הלך קדימה לתצפית לראות אם קורה משהו והשאר נחו. עשינו סבבים של שעה כאשר מקדימה הנשק שלנו טעון. בתורי הלכתי לשמור ואחרי שעה חזרתי בחזרה והלכתי לישון. אחרי זמן קצר העירו אותי כדי שאלך שוב. אמרתי שעכשיו חזרתי אבל האוקראיני אמר לי "ז'ד אידי"- יהודי לך. ז'ד זו מילת גנאי ליהודי ברוסית. לא היתה לי ברירה כי החיילים האוקראינים היו יותר מאיתנו.

הלכתי קדימה ולפני שהספקתי להתחפר פגז מרגמה גרמני נפל כשני מטרים לפני. הרגשתי חום בגב אבל לא כאב לי. על הקסדה הרגשתי רסיסים. ניסיתי לחבוש את הפצע בגב בכוחות עצמי אבל הכל היה דם. הרסיס הזה עבר דרך מעיל ארוך וכבד של הרוסים, דרך תיק עם 4 רימוני יד (למזלי לא פגע באחד הרימונים), דרך חגורה עבה, דרך חגורה נוספת, דרך הבגדים ודרך עוד תיק עד שננעץ לי במותן. בא היהודי הנוסף שהיה איתי וניסה לעזור לחבוש אותי. באותו רגע הגיע פוליטרוק מה-NKWD. הוא צעק על היהודי השני ללכת לשמור במקומי ומאז לא ראיתי אותו. אני זחלתי אחורה עד שהגעתי לבור גדול של פגז תותח בעומק מטר וחצי בערך. בתוך הבור היו שני קצינים וחייל רוסים, פצועים. אחד מהם אמר שהוא סניטר וביקש ממני את הקסדה שלי בגלל אש התופת. נתתי לו אבל אמרתי לו שיוציא אותי ראשון מהבור. באמת הוציאו אותי מהבור ראשון שני חיילים סחבו אותי ואני החזקתי את הרובה איתי כי מי שהגיע לעזרה ראשונה בלי נשק לא היו מטפלים בו.

אש המרגמות התחזקה ושני החיילים הורידו אותי ותפסו מחסה. הייתי ליד חפירה בתוך חורבה בה ישבו סניטריות וטלפנים שעשו חיים עד שנפל עליהם פגז. שאלו אותי אם עשיתי לעצמי חבישה.

כשעניתי שכן, הם אמרו "אז לא צריך יותר". בכוחות עצמי התגלגלתי לתוך החפירה וכשהאש נחלשה הגיעו גם האלונקות עם כלבים והעמיסו פצועים. אחרי זמן הגיעה עגלה עם סוס והעבירו אותי אליה. נסענו דרך השדות, בלי דרכים סלולות. פתאום הרגשתי קפיצות כאילו אנחנו עוברים גשר אבל היינו באמצע יער על דרך מעצים נגד שקיעת רכב בבוץ. זה העצים את הכאבים. הגעתי לבית חולים שדה. נסענו כ-8 ק"מ דרך יער. דבר ראשון ששאלו אותי זה איזה לאום אני וענית: "אבריי" (יהודי).

הביאו אותי אברייקה בגובה 2 מ' שהרימה אותי ושמה אותי על אלונקה. היא הורידה לי את התחבושת ושפכה לי אלכוהול על הפצע ושמה תחבושת. מיד לאחר מכן לקחו אותי לתוך אוהל ובו שתי מיטות ריקות. מיד אחרי הכניסו חייל עם רגל תלויה ושמו אותו על אחת המיטות. הוא היה בהכרה מלאה. הוא הוציא משהו מהכיס ודחף את זה מתחת לכרית. לקחו אותי יש לניתוח והחזירו אותי מיד רופא ושני סניטרים. כאשר צעק "החזירו לי את המגפיים!" הם צחקו ממנו מכיוון שכבר לא היה בהם צורך. החייל הוציא מתחת לכרית אקדח והרג את שלושתם. כשנכנס הפוליטרוק לעשות דו"ח הופיעו שלושה "שטוקה" (מטוסי תקיפה) והפציצו את מחנה. מתו רופאים ואחיות. אני לא נפצעתי אבל לקחו אותי משם לבי"ח בעיר רזקנה. שם הגעתי לבית חולים אמיתי ומיד לניתוח. בא קצין ושאל אותי מה הלאומיות שלי וענית: יהודי. הוא אמר לי שגם הוא יהודי. הוא ניקה לי את הפצע, הוציא עצמות שבורות אבל לא מצא את הרסיס. הוא לא ידע מה לעשות אז עשו לי צילום רנטגן ועדיין לא הצליחו לראות את הרסיס. אז הבינו שזו פציעה מסובכת ואותו קצין יהודי שלח אותי למוסקבה. הכניסו אותי לרכבת של פצועים. במוסקבה היה בית חולים באוניברסיטה. עשו לי 4 צילומים שברשותי עד היום ועדיין לא מצאו את הרסיס. פתאום רופא אחד ראה על הצילום האחרון משהו לבן בפינה. הרסיס הגיע מהגב דרך הירך שלי לאמצע הרגל. אז שמו לי תחבושת ואמרו שהניתוח לא דחוף. הייתי שם ימים ספורים. במהלך אותם ימים הייתי מסתובב עם קביים וראיתי חייל יהודי שלחם איתי ועלה על מוקש ונותר ללא רגליים. הוא רצה להתאבד. הוא ניסה לקפוץ מאיזה חלון. אני דיברתי איתו ושכנעתי אותו לא לקפוץ. הוא קיבל אחרי זה פרוטזות ולבסוף גם הגיע לארץ.

שלחו אותי לפבלובופסט, לבית ספר שהפכו לבית חולים, שם הייתי מספר חודשים. הייתה שם רופאה בדרגת סגן אלוף שהיתה המפקדת של הקומה. היא עשתה לי ניתוח להוצאת הרסיס מהירך. גם הרסיס נמצא אצלי עד היום. אחרי הניתוח התחלתי שיקום והלכתי עם מקל הליכה. יום אחד היה לי חום של 40 מעלות. הרופאה שלי לא היתה. היה רופא תורן והוא נתן לי אספירין. החום המשיך לעלות והגיע ל-41 מעלות. זה היה יום ראשון והרופאה שלי לא היתה והמשיכו לתת לי אספירין ואני הגעתי למצב שגירדתי עם האצבעות את הסיד של הקיר מרוב כאבים. הרופאה הגיעה רק ביום שלישי וכל הבטן שלי כבר היתה נפוחה. היא לקחה אותי לחדר ועם סכין דקרה לי את מקום הנפיחות בבטן והמוגלה מהבטן שלי השפריצה עד התקרה. מיד הרגשתי יותר טוב. היא טיפלה בי והצילה את חיי. אחרי כשבועיים הגיע פרופסור ממוסקבה שבא באופן מיוחד לבצע ניתוחים קשים. הרופאה שלחה אותי אליו. שעה ורבע עשו לי ניתוח, היו שם 13 אנשי צוות. נתנו לי זריקת הרדמה לחוט השדרה שלא עבדה. הפכו אותי עם הראש למטה כדי שהחומר יזרום וזה לא עזר. אז עשו לי זריקה לבשר. התחילו את הניתוח ואני רואה איך הרופא חותך את העצמות שלי עם מסור וזורק אותן הצידה. לא הוצאתי הגה מהפה, רק דמעות. הרסיס היה מורעל וגרם לנמק שהתפשט לעצמות. התאוששתי בתחילת פברואר. אחרי שהתאוששתי נתתי מתנה לרופאה שטיפלה בי - אחד השעונים ששמרתי בפה כאשר חיילו אותי. בתקופה זו שעון היה הדבר הכי רצוי ברוסיה והוא היה גם יפה.

אחרי הניתוח שכבתי בבית החולים תקופה נוספת וכבר הרגשתי יותר טוב ויכולתי ללכת עם קביים. יום אחד, בחודש פברואר בשנת 1945, הגיעו לבית החולים שני מהנדסים – אחד היה טייס רוסי-יהודי שהופל פעמיים עם המטוס שלו. השני היה חבר שלו שעבד איתו והוא היה מוכר של ההורים שלי. שניהם הגיעו מתוך כוונה להוציא אותי מבית החולים. היה להם אישור להעביר אותי לבית חולים אחר במערב רוסיה לכיוון פולין – דבר שהיה נדיר באותה תקופה כי נתנו לאנשים לנוע רק מזרחה. הרופאה שלי היתה בדרגת סגן אלוף ואישרה את השחרור שלי. שני המהנדסים לקחו אותי למוסקבה. נסענו לשם ברכבת שהובילה חיות משק כ-60 ק"מ. שם הייתי איתם במלון "מוסקבה" משך כמה ימים. מכרתי את השעון השני שלי ב-3000 רובל. כאשר משכורת של סגן אלוף היתה 350 רובל. הזמנתי אותם לחנות לאנשי צבא (גסטרונום) ובדלת פגשנו ברס"ן אחד והוא שאל אותנו אם אנחנו רוצים לקנות משהו. הקצינים הגבוהים היו מקבלים תלושים לקנות שם, אבל לא היה להם כסף ואת ההפרש בין המחיר לתלושים שלו חלקנו בינינו – אז נתנו לו את הכסף כדי שהוא יביא לנו את הסחורה שקנה בעזרת התלושים. קולונל שהיה שם טפח לו על השכם וביקש ממנו את רשימת המוצרים והיינו צריכים לתת להעביר לו את הכסף היות והוא היה בדרגה גבוהה משלו. אז המוצרים נשארו אצלנו והכסף העודף חילקנו בינינו. אני הזמנתי לעצמי גלידה ב 15- מעלות.

מגפיים ברוסיה זה סמל סטטוס. למי שיש מגפיים גבוהים ורכים מעור סימן שזה אדם חשוב מאוד. אחד המהנדסים נתן לי את המגפיים שלו בהשאלה שהיו מגפיים איכותיות במידה שלי אבל המדים שלי היו של חייל פשוט וללא דרגות. לא היו נותנים לי להכנס למלון "מוסקבה" אם לא היו לי כאלה. מקרה: הלכתי ברחוב לבד על קביים ופגשתי בחור כבן 16 שהתבונן בי ואז פנה אליי בספרדית. ספרדית לא ידעתי אבל הבנתי שזו השפה. ענית לו משהו בשפה לטינית אז הוא שמח והתחיל לדבר איתי בספרדית אבל אמרתי לו שאני לא מבין ועברנו לרוסית. מסתבר שהוא היה בין הילדים שהספרדים הקומוניסטים העבירו לרוסיה בזמן מלחמת האזרחים בספרד בניסיון להציל אותם מידי פרנקו. אותו בחור היה אומלל ורצה לחזור חזרה לספרד. לצערי לא יכולתי לעזור לו.

האישור שלי היה להגיע לבית חולים בסטניסלאב שבפולניה. אני רציתי להגיע להוריי, לצ'רנוביץ. הטייס היה מהנדס ראשי בבית חרושת לחומרי בנין. הוא היה מגיע למוסקבה לעתים קרובות והוא נתן לי פתק שאני יכול לנסוע ברכבת לקייב – מרחק של 3 ימי נסיעה ממוסקבה. עם הפתק הזה הוא שלח אותי לאדמיניסטרטור של תיאטרון הבולשוי כדי שהוא ייתן לי כרטיס לרכבת לקייב. האדמיניסטרטור שאל אותי אם אני רוצה לראות אגם הברבורים בחינם, אבל אמרתי לא תודה ושייתן לי הפתק לתחנת הרכבת. הגעתי לתחנת הרכבת עם המהנדס השני. מנהל התחנה שואל אותי אם אני רוצה לנסוע ברכבת בינלאומית. הוא אומר שהיא יוצאת עוד כחצי שעה. אבל היו לי דברים שהשארתי במלון אז אמרתי שאני לא יכול. אז הוא אמר שאני אקח "פלאץ-כארט" – כרטיס שמקנה כניסה לקרון עם תא של ארבעה אנשים עם מיטות! חזרנו למלון ולקחנו את הדברים שלנו. כשחזרנו לתחנת הרכבת היה תור של כמה רחובות. אנשים ישבו על הרציפים וחיכו לרכבת עם קרונות הובלה. אבל לי היה כרטיס לקרון אמיתי (סוף סוף) אז לא חיכינו בתור. נכנסו פנימה לתוך התא ושכב שם איש אחד. התחלנו להסתדר כל אחד במיטה שלו ונכנס קולונל ומתמקם במיטה הרביעית. לרס"ן, עוזר של הקולונל לא היה היכן לישון אז הוא ישן במסדרון של הרכבת. בשבילי סמל היה אלוהים אז כשרס"ן שוכב במסדרון מולי וקולונל לידי אני רעדתי מפחד. בבית החולים קיבלתי מתנה משחק שח קטן. כאשר הקולונל ראה אותו הוא שאל אם אני רוצה לשחק איתו. זאת היתה ההצלה שלי. שיחקתי נגד הקולונל – פעם אחת נתתי לו לנצח ופעם אני ניצחתי וככה התיידדנו. למחרת הגיעה משלחת של 4 בודקי כרטיסים ותעודות. אז הוצאתי את השח והתחלתי

לשחק עם הקולונל. הם באים ומסתכלים על הכרטיס שלי ולפני שהספיקו לבקש את התעודות שלי הקולונל מורה להם לצאת החוצה אז הם יצאו מבלי לומר דבר. ככה הגעתי לקייב, עם פחד שלא יגלו שאני חייל פשוט ויזרקו אותי דרך החלון. הכל בגלל המגפיים.

כשהגענו לקייב הלכנו לאביו של הטייס שהיה פרופסור למתמטיקה באוניברסיטה. הוא היה גר שם. המהנדס ואני ישנו אצלו על הרצפה כי הדירה היתה קטנה. החזרתי את המגפיים של הטייס לאביו – כבר לא הייתי מישהו חשוב בעיני זרים. הפרופסור השיג לי כרטיס טיסה לצ'רנוביץ והמהנדס נסע למקום אחר. לפני שהמשכנו שאל אותי המהנדס אם ברצוני לראות משהו מיוחד. אז היתה בקייב התכנסות של כל ראשי האזורים החלקאיים. הגענו לאולם גדול וגדוש באנשים וכל אחד החזיק תיק עם מסמכים. על הבמה ישבו כמה אנשים חשובים. אז התחיל הטקס. הזמינו לבמה את אחד האנשים החשובים בעולם לתת דו"ח על מצב היבולים וכו', היות ובמלחמה לא היו פועלים אלא רק זקנים ונשים. הדו"ח שלו הראה שהביצוע של אזרו הגיע רק ל-70% מהנורמה. האחראי הוקם בצעקות זה "סבוטז" וכנראה הוא יישלח לאיזשהו מקום. ברגע זה ראיתי שכל הקהל התחיל התחיל לתקן את מצב הדו"ח שלו ל-100%. פחדתי אז יצאנו מהאולם.

הייתי חייב להגיע לצ'רנוביץ דרך האויר ולא דרך האדמה כי היו שודדים שהיו תופסים יהודים שהצליחו לברוח ממחנות ורוצחים אותם. נסעתי על אוטו משא פתוח לשדה התעופה כשהטמפרטורה בחוץ היא של 30 מעלות מתחת לאפס. כשהגעתי לשדה התעופה ונכנסתי לאולם החם היו לי חתיכות קרח תלויות מהאף וכבר הספיקו לצאת לי פצעי קור על הפנים. בסופו של דבר הגעתי לצ'רנוביץ. לקחתי חשמלית מהשדה למרכז צ'רנוביץ וירדתי בבית של חברים שלנו. ביקשתי מהם להודיע להורים שלי שמישהו הביא מכתב עבורם ושיבואו. ההורים שלי באו ויצאתי מהבית עם מקל ההליכה שלי ונפגשנו אחרי הרבה זמן שלא התראינו. זו היתה פגישה מאוד מרגשת. לפי מה שסיפרו לי אחר כך אמא שלי קמה בבוקר באותו רגע שנפצעתי וטענה שקרה לי משהו והפסיקה לאכול עד שהגיעה הגלויה ממני בה עדכנתי שאני פצוע. דבר ראשון ההורים שלי הורידו ממני את המדים הרוסיים. עכשיו היתה בעיה אחרת – בצ'רנוביץ לא היה בית חולים צבאי אז הייתי אמור לנסוע לסטניסלאב. אני לא רציתי לנסוע אז אבא שלי דאג לי לאישור שיקבלו אותי לבית חולים בצ'רנוביץ. יחד איתי בחדר היה חבר שלי מהכיתה, רק שהוא היה חייל בצבא הצ'כי. הייתי שם כמעט חודש. קיבלתי אישור שאני לא מסוגל לנסוע והעבירו אותי לבדיקה רפואית ושם קבעו לי נכות של הצבא האדום ונתנו לי חצי שנה חופש מחלה.

בסוף אפריל 1945, יצא חוק שמאפשר לאנשים שבמקור היו מדרום בוקובינה וברחו לצפון, לחזור לדרום בוקובינה. אבא שלי דאג שנקבל אישור לעבור את הגבול. הוא השיג לי תעודה של עובד בבית חרושת לכפתורים. הגענו לגבול של צפון בוקובינה עם דרום בוקובינה והגענו לאיכר רומני שיעביר אותנו את מעבר הגבול ושלמנו לו הרבה כסף עבור ההעברה. ככה הגענו לרומניה ונפרדנו לשלום מהרוסים. עצרנו בעיירה סירט ליד הגבול. הסוכנות היהודית שלחה חבילות סיוע לרומניה שיהיה ליהודים מה לאכול וגם סיוע כלכלי. ב-8 למאי נגמרה המלחמה. רומניה נותרה תחת שלטון רוסי. רצינו להגיע ארצה אבל הקומוניסטים לא נתנו לאיש לצאת את גבולות המדינה. הרומנים נתנו לנו אישור להגיע לטימישוארה TIMISOARA במערב רומניה על גבול הונגריה. אבא שלי נסע לבוקרשט וחיפש קשרים ועבור סכום כסף קיבל רשיון לשנות את היעד מטימישוארה לבוקרשט. אבא שלי שכר דירה בבוקרשט בקומה שלישית באיזור מסחר מרכזי של בוקרשט. הגענו לבוקרשט ואבא שלי פתח שוב את העסק שלו לפרוות. אני למדתי קצת כדי לסיים בגרות ובסוף קיבלתי תעודת בגרות

מהגימנסיה הכי יוקרתית בבוקרשט. לאחר מכן עבדתי במשרד ממשלתי כטכנאי. במקביל למדתי שם בטכניון שנה אחת אבל הפסקתי כדי לעזור להורים שלי להתפרנס כי אחרי המלחמה לא היו הרבה קונים לפרוות.

קיבלנו אישור לעזוב את רומניה רק בספטמבר 1950. נסעתי עם משפחתי לעיירת הנמל קונסטנזה והפלגנו ארצה 2000 איש על ספינה עם קיבולת של 500 איש. כל עוד שהיינו על האוניה היינו תחת שלטון רומני. אנחנו הגענו עם האוניה לחיפה וכל האנשים קיבלו אישור ורק אני ועוד אחד לא קיבלנו אישור לרדת מהאוניה. כמעט וקפצתי מהסיפון למים אבל באותו רגע אבי הביא את האישור שלי וירדנו כולנו ליבשה של מדינת ישראל. זה קרה ב-17 לספטמבר 1950.

בנמל חיכה לנו הגיס שלי, הוא לקח אותנו לדירה שלו ושל אחותי בגבעתיים וגרנו אצלם תקופה של שבועיים-שלושה. בשנת 1924 אבי קנה מגרש של דונם בחיפה על הכרמל, ליד מלון מגידו. הצלחנו להוכיח שהמגרש שלנו והוא מכר את המגרש ועם הכסף הזה הצלחנו להסתדר בקושי ולגור בדירה של שלושה חדרים בדמי מפתח בנחלת בנימין בת"א. אבי פתח בתוך הדירה סטודיו לפרוות אך לא היה הרבה ביקוש. אחרי שבועיים אני התקבלתי לעבודה בחברת "מקורות" והתחלתי לעבוד שם כטכנאי. היות ולא ידעתי עברית אז הייתי שם במחלקה עם עוד שלושה דוברי גרמנית. אחד מהם היה איש מפורסם מאוד שהיה מהנדס, מדען, בקשרים עם מדענים בכל העולם. התחלתי קורס למהנדס עוזר, גמרתי אותו והמשכתי לעבוד במקורות עד שנת 1962. בהתחלה הייתי עוזר למהנדס הראשי של ת.ה.ל (תכנון המים לישראל), הוא היה איש מפחיד וקשה ביותר, אבל גאון. הצלחתי להסתדר איתו כי היתה לנו שפה משותפת- גרמנית.

את ז'אנה אשתי הכרתי בעבודה בתחילת שנת 1952. התחתנו בינואר 1953. שכרנו חדר בדירה של משפחה, בסמטה ליד רחוב הרצל. שילמנו 50 לירות לחודש, כאשר המשכורת שלי היתה 40 לירות לחודש. לא יכולנו לגור שם הרבה זמן בשל התנאים, לקחנו 18 הלוואות כאשר כל החברים שלנו מהמחלקה חתמו לנו ערבויות וככה נכנסנו לשכירות בדירת חדר בדמי מפתח ברחוב מזא"ה. אחרי שנה וחצי כבר יכולנו להרשות לעצמנו לקנות דירה של שני חדרים ברחוב קינג ג'ורג' בת"א. מולנו היו צריפים ופרדסים והיום עומד שם הדיזנגוף סנטר. בדירה הזו גרנו עד ינואר 1963.

כדי להשלים הכנסה אני הקמתי יחד עם חבר בית ספר לשרטוט טכני אצל ההורים שלי בנחלת בנימין. כל פעם היו לנו עד תשעה תלמידים. כמעט כולם התחילו לעבוד אחר כך. אני נתתי להם תעודות רשמיות. קראו לבית הספר "טכנושרט". את בית הספר הזה אני ניהלתי מספר שנים. אחר כך היו לי קורסים לאפריקאים מטעם הטכניון והמכון לפיריון העבודה ומשרד החוץ הישראלי. גולדה מאיר בשנות ה-60 יצאה מגדרה כדי לעזור לארצות אפריקה. הקורסים האלה היו בנתניה ואני נסעתי לשם. כל האפריקאים היו מהנדסים שלמדו באנגליה בבית ספר ייעודי לאפריקאים אבל הם יצאו משם ללא כל ידע. אחרי זה העברתי קורסים למנהלי עבודה בבניין.

סיימתי בתהל כסגן מנהל תכנון מפורט. מה עשיתי שם? אני הכנסתי לתהל את הסטנדרטיזציה – לתכנון משאבות, חיבורים של צינורות וקידוחים- את הכל תכננתי בצורה כזו שיהיה דגם אחד שאותו מתאימים לצרכי המקום. באותו זמן השלמתי בארץ תואר מהנדס בהתכתבות עם גרמניה. לקחתי חלק בהקמת המוביל הארצי. נסעתי לכל היישובים בארץ.

בשנת 1962 פיטרו את ז'אנה מהעבודה בשל המיתון שהיה בארץ. היא מיד עברה לאגף הבינוי במשרד הביטחון. דרך מישהו שעבד איתה התגלגלנו לעבודה בכור האטומי בדימונה. גרנו בבאר

שבע וכל בוקר אוטובוס היה לוקח אותנו לדימונה. עבדתי שם במחלקת תכנון והקמה- הייתי אחראי על המקימים. באותה תקופה הקימו את העיר ערד והציעו תנאים מיוחדים למי שהסכים לגור שם. כך תירצתי את העזיבה שלי ממקום העבודה הקודם, מכיוון שאסור היה לדעת על הכור. קראו לזה "בית חרושת לטקסטיל". ז'אנה ואני עבדנו בכור כ-3 שנים, במחלקות שונות. אחרי שלוש שנים חזרנו לתל-אביב.

בשנת 1966 חזרנו לת"א ונכנסתי למשרד הבטחון – לאגף הבינוי. שם הייתי מנהל מרכז הבקרה של אגף הבינוי. הייתי אחראי על זמן ביצוע וטיב הבניה הצבאית והבטחונית בכל הארץ. עשיתי פטנט על סרגל חישוב ל"PERTH"- סרגל שמזיזים ומקבלים תשובה במקום. מכרתי את זה בארץ ות.ה.ל עבדו עם זה. אחרי חצי שנה חברה שווייצרית בשם FABER-CASTEL לייצור עפרונות הפיצה את אותו מוצר. היה מצטרף אליי צלם ומצלם מה שאמרתי לו ובצורה כזו הייתי עוקב אחרי כל הנעשה.

היתה תקופה בה המצאתי הרבה פטנטים, חלקם נגנבו. היות ונגנבו הפסקתי לעשות פטנטים למכירה והמשכתי לעשות פטנטים בשבילי.

לאחר זמןמה עשיתי פטנטים לצה"ל מטעם משרד הביטחון ועל זה קיבלתי את פרס משרד הבטחון.

חזרתי למשרד הבטחון, לאגף הבינוי. שם הייתי מנהל מרכז הבקרה. תפקידי היה לפקח על טיב ועל זמן ביצוע של מבנים צבאיים. נסעתי בכל הארץ לכל מיני בסיסים. הייתי בשטח ב-4 מלחמות מטעם משרד הבטחון. עברתי עם אריאל שרון את תעלת סואץ בזמן מלחמת יום הכיפורים. בנינו אנטנות ובונקרים ובנינו את קו ההגנה בתעלת סואץ.

היתה תקופה שמירדן ירו עלינו מחבלים אז אני הכנתי בלונים מטארולוגיים שבתחתית שלהם היו קפצונים. בלילה שלחנו את הבלונים לירדן וכשהבלונים נחתו ברצפה היה קול של יריות מהקפצונים אז המחבלים נכנסו לפאניקה וברחו כי לא ידעו מאיפה זה מגיע.

במשרד הביטחון עבדתי עד שנה אחרי גיל הפרישה- גיל 66. משנת 1990 אני בפנסיה. מאז אשתי ז'אנה ואני עשינו כמה עבודות בהתנדבות עבור צה"ל אבל בסה"כ אנחנו סבא וסבתא במשרה מלאה.

מבחינת תיעוד סיפור חיי- כבר צילמו אותי עבור ארכיון יד ושם, והרציתי כמה פעמים על מה שעברתי.

קשה להבין מה זה לחיות בפחד תמידי. פחד אם יהיה לנו אוכל לצהריים או לערב, אם בערב יעבירו אותנו למחנה אחר או אולי יהרגו אותנו- זה לא פחד של יום אחד או של יומיים, אלא פחד של ארבע שנים וזה פחד שלא ניתן להעביר למישהו שלא חווה את זה. היינו תת אדם, ללא סיכוי לעזרה מבחוץ. אני באתי ארצה כציוני ואני נשאר ציוני. מספר פעמים הציעו לי לעבוד בחו"ל בתפקידים בכירים אבל אני ויתרתי על ההצעה הזו כי לא הייתי מוכן לעזוב את הארץ. אני אופטימי לגבי עתיד מדינתנו ושמח על מה שהצלחתי לתרום למדינה בשנות עבודתי.

